

ӘОЖ 81'

Ш.Мажитаева¹, Н.Нығметова², Г.Хамзина³, Г.Бодық¹

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті;

³М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл
(E-mail: s_mazhit@mail.ru)

Көркем мәтіндегі метафораның стильдік қызметі

Мақала көркем әдебиетте, оның ішінде прозалық шығармаларда актив қолданылатын троптардың бірі — метафораның стильдік қызметін қарастыруға арналды. Авторлар метафораның жасалу жолдарына, түрлеріне жан-жақты тоқталды. Тіл білімінде және әдебиеттануда метафораға берілген анықтамалар келтірілді. Көркем мәтіннен жиналған метафоралық қолданыстар жүйеленіп талданды. Бұл мысалдар арқылы метафораның көркем шығарма тілінде маңызды стильдік қызметімен қатар ана тіліміздің баюына, толысуына өз үлесін қосатыны анықталды.

Кілт сөздер: метафора, троп, эмоционалды-экспрессивті лексика, полисемия, тілдік категория, ауыспалы мағына, авторлық метафора, танымдық метафора.

Халық тілі тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіретін, бейнелі ойды бедерлеп жеткізетін өрнекті сөз орамдарына аса бай. «Сөздің, немесе тілдің, көркемдігі» дегенде, ең алдымен, оның әсерлілігін ұғамыз. Әсерлі сөйлеу, яғни көркем тілмен сөйлеу, өз ойын өзгеге шама-шарқынша айқын түсіндіру — тек өнер адамдарына ғана емес, мәдениеттімін деген бар қауымға міндет әрі қажет.

Суретті бейнелі, көркем ойлау арқылы бір нәрсенің тікелей өзін емес оған ұқсас өзге затқа не құбылысқа балап, мағынасын, мазмұнын тереңдете, әсерін күшейту дейтін болсақ, онда бұл көркемдеу құралы болған метафораны әр түрлі етіп қиыстыру шығармада үлкен шеберлікті талап етеді.

Троптардың ішінде көркем әдебиетте, оның ішінде прозалық шығармаларда актив қолданылатыны метафора. Метафоралық қолданыстардың өнімділігін аталған жазушылардың повестерінен де көре аламыз.

Метафора жасау көптеген семантикалық процестердің нәтижесінде туады. Айталық, ол, ең алдымен, жаңа ұғымды жасаудағы троптың бір түрі; екіншіден, полисемия тудыру құралы; үшіншіден, метафора эмоционалды-экспрессивті лексика жасауға белсенді түрде қатысады; төртіншіден, синоним жасауда метафораның өзіндік орны бар; бесіншіден, метафора тілдің терминологиялық өрісінің кеңеюіне де ықпал жасайды; алтыншыдан, жаңа мағыналық тіркестердің дүниеге келуіне әсер етеді.

Қ.Жұмалиев өзінің еңбегінде: «Метафора — тіл табиғатында терең тамыр жайған сөйлеу өнеріміздің барлық саласынан бой көрсететін жалпы тілдік категория, сөзді астарлай қолдану» десе [1; 2], академик З.Қабдолов: «...метафора (гр. *metaphora* — көшіру) — сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту», — дейді [2; 201].

«Әдебиеттану терминдер сөздігінде»: «Метафора, ауыстыру (гр. сөзі — *ауыстырып қою*), екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып-жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін сөз немесе сөз тіркесі. Мысалы, Абай өлеңдерінде кездесетін *жастықтың оты, жүректің көзі*,

дүние есігі, өмірдің өрі деген метафора үлгілерін атауға болады. Метафораның күнделікті сөйлеу тілінде кездесетін қарапайым түрлері: *іші күйіп, бойы мұздап, орақ ауызды, от тілді* деген секілді болып келеді.

Метафораның кейбір түрлері теңеуге жақын, мысалы, *тас жүрек, ақ көңіл*. Бірақ метафорада теңеудегідей екі нәрсені теңеп салыстырудан гөрі, олардың арасындағы ұқсастық жақындықты, сезім-әсер жалғастығын тірек ету басым болады. Көбінесе сондай екі нәрсенің бірі айтылып, екіншісін емеурін жасап, сездіреді [3; 227] деп түсініктеме берілген.

Қазақ тіл білімінде метафораны көркемдік тәсіл ретінде таныған және алғаш рет тұжырым жасаған А.Байтұрсынов.

Тілдік қолданыста сөз метафоралармен түрленеді, ажарланады және бейнелі құралға айналады. Бұны метафораға берілген анықтамалар мен теориялық пікірлер дәлелдейді. Лингвистикалық сөздіктерде метафораға берілген түсініктерге тоқталатын болсақ, «Тіл білімі сөздігінде»: «Метафора (гр. *Metaphora* — ауыстыру) — троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы» деп беріледі, ал метафоралану былайша түсіндіріледі: ауыспалы мағынаның пайда болуы мен оның экспрессивті қасиеттерінің күшеюі нәтижесінде сөздің мағыналық аумағының кеңеюі» [4].

Қазақ тіл білімі ғылымында да көркем әдебиеттің тілі мен стилін, сөз зергерлерінің шеберлігі сөз болғанда метафораға соқпай кетпейді, көптеген ақын-жазушының шығармашылық мәнерін сөз еткенде, метафораның түрлі тілдік қызметіндегі қасиеті мен ерекшеліктерін талдайды.

«Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» метафораға былайша анықтама беріледі: «Метафора (гр. *Metaphora* — ауыстыру) — троп немесе сөйлеу механизмі. Метафора — сөздің басқа мағынада қолданылуы. Риторика мен лексикологияда метафора номинациялық құрал ретінде қарастырылады» [5].

Сонымен қазақ тіл білімінде метафораға А.Байтұрсынов, М.Балақаев, Б.Хасанов, Ә.Болғанбайұлы, Ғ.Қалиұлдарының анықтамалары бар. М.Балақаев «Метафора деп заттардың, құбылыстардың ішкі-сыртқы ұқсастығына қарай ауыс мағынада жұмсалуды айтамыз» [6] деп анықтама береді. Профессор Б.Хасанов «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралық қолданылуы» атты еңбегінде тілдік метафораларды арнайы қарастырып, тура мағынадан ауыспалы мағынаның туындауы көбінесе метафораның негізінде пайда болатынын айтады [7].

Ғалым қазақ тіліндегі метафоралардың лексикалық және грамматикалық басты ерекшеліктерін өзінің теориялық еңбегінде айқындады. «Метафоралық сөз саптауда таныс емес зат пен құбылыс міндетті түрде жақсы таныс нәрсемен салыстырылады» [7; 18].

«Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады» [8].

Қазір тіл білімінде метафораның адамның ойлау үрдісін қалыптастырушылық қасиетін ескере отырып, оны басқа қырынан қарастырады. Когнитивистикамен айналысушы ғалымдар осы тақырыпқа қызығушылықтарын білдіреді. Метафора ұғымдарды қалыптастырып, дайын таңбалар арқылы оларды атайды. Мәселен, Б.Қасым өз еңбегінде когнитивтік феномен ретінде танылған метафораның аталым жасаудағы маңызына тоқталады: «Метафора — тілде әмбебап құбылыс. Оның әмбебаптығы тілдің құрылымында және қызметінде көрінеді. Ол тілдің түрлі аспектісі мен қолданыстық қызметін қамтиды». Б.Қасым метафораның тілдік сипаты туралы «Тілдік метафорлар — туынды сөздерде метафоралық қасиеттер күңгірттеніп, соның нәтижесінде жаңа лексемалардың пайда болуы. Метафора аталым тұрғысынан бейнелілік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді» [9], — дейді.

Метафора заттар мен құбылыстардың белгілерінің ассоциациялануы, байланысуы арқылы жасалады, ойды дамытады. Әр түрлі салыстырулар шығарма тіліне көркемдік береді.

Метафора сөздердің мағына ауыстырып жұмсауы. Метафораны тілдік қолдану сипатына қарай түрлерге бөлушілік бұрыннан қалыптасқан. Ғалымдар метафораның құрылымын түрліше саралайды. Мысалы, Б.Хасанов қазақ метафораларын екіге бөледі: «Біріншісі — белгілі бір шешеннің сөз саптауынан пайда болған индивидуалдық метафора, екіншісі — халықтық сипат алған дәстүрлі метафоралар» [7;138].

А.Ысқақов былай дейді: «Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі — бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады. Ал, ғылыми, кеңсе, ресми іс қағаздары стильдерінде метафора дәл мұндай дәрежеде кездеспейді» [10]. Ғалым Т.Қоңыров метафораның жасалуына теңеудің негіз болатындығын айтады: «Әрбір теңеудің көлеңкесінен метафоралық мағына көрініп тұрады» [11].

Метафорамен теңеуді айыра білу мәселелерін ғалымдар көптеп қарастырған. Мысалы, Қ.Жұмалиев метафора мен теңеудің мынадай ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеді: «...теңеулердің жұрнағын қысқартсақ, метафора болып, метафораға теңеу жұрнақтарын жалғаса, теңеуге айналады. Екінші, теңеуде де, метафорада да екі нәрсе қатар алынады, әйтсе де, қазір бұл екеуінің арасындағы айырмасы да ашық нәрсе. Бірінші, теңеуде бір нәрсе екінші нәрсеге теңелсе, метафорада баланады. Теңеу: бұл — пәлендей, сол тәрізді секілді десе, метафора: бұл — соның өзі деп кесіп айтады. Мағына жағынан, әрине, екеуі бір емес. Екінші, теңеудің өзіне тән жұрнағы бар да, метафораның өзіне тән жалғау не басқа сөздері бар. Үшінші, теңеуде теңеу жұрнақтарының теңейтін сөзге жалғануы міндетті түрде болса, метафорада сөзге метафоралық мән беретін сөздер, не жалғаудың үнемі бола беруі міндетті емес. Төртінші, теңеуде теңелетін нәрсе мен теңейтін нәрсенің екеуі де ұдайы қарама-қарсы тұрса, метафорада ұқсастығы бар нәрсенің бір жағы қалып қоюы мүмкін. Бірақ контекст бойынша ол нәрсені оқушы қиялы арқылы түсіне алады» [1; 215].

Метафораның мағына дамытудағы маңызы туралы А.Байтұрсынов, Ә.Болғанбайұлы, М.Балақаев, Ғ.Қалиұлының құнды пікірлері бар. Кейінгі зерттеулерде, мәселен, А.Сыбанбаева метафораны былай деп анықтайды: «Адамның ақыл-ойы салыстыруға келе бермейтін семантикалық концептерді (ұғымдарды) салыстырудың нәтижесінде метафора туындайды. Сондықтан метафораның жасалу механизмін зерттеу — адамның ойлау процесін зерттеу деген сөз» [12].

Тіл білімінде метафора семасиологиялық, ономасиологиялық, гносеологиялық, лингвистикалық тұрғыда зерттелді. Зерттеуші Г.Зайсанбаева метафораны когнитивтік бағытта қарастырып, былай түйіндейді: «Метафораның әр түрлі нысандар арасындағы ұқсастықтары солар туралы түсініктер арқылы қалыптасады. Сонымен қатар метафоралануға адамның эмоциялары, экстралингвистикалық білімі, тұрмыстық тәжірибесі кей жағдайда кездейсоқ түсініктер түрткі болып жатады. Адам тәжірибесі арқылы жинақталған білім қорындағы ақпараттардың өзара ауысуы танымдық үрдістермен байланысты. Аталым жасаудағы метафораның қызметі тілдің барлық салаларында қолданылады» [13].

Метафора тілде көркемдік қызметімен бірге жаңадан пайда болған ұғым, түсінікке неғұрлым дәл атау беріп бейнелейді. Метафора көңілге сыйымды, тіпті бір-біріне мүлдем сыйымсыз, қарама-қарсы ұғымдардың ассоциациялануы негізінде жасалып, үйлесімді, нанымды, көркем, жарқын бейне туғызады және ұқсату заңдылығына негізделеді. Ұқсату философиялық тұрғыда заттардың, құбылыстардың немесе процестердің бір қасиетіне қарай ұқсастығын тану әрекеті ретінде танылады. Метафорада ұқсастық тілдік бірліктердің тілден тыс сипатына байланысты. Аталымдардың қоршаған әлем заттары мен құбылыстары арасындағы әр түрлі ұқсастықты тануда, оны тілде белгілеуде адамның бай тәжірибелік қоры ескеріледі. Жаңа мағынаның тууына метафораның қызметі зор. Өзге тәсілдер сияқты метафора да тілдің дамуына қызмет етеді.

Негізінен алғанда, метафора тура мағынадағы сөзді қажет етпей-ақ, оны көркем мәтіндегі контекст арқылы айқындайды. Мысалы: *Бұл тіршіліктің темір қамыты қашанға бұлғақтатар дейсің* («Аққыз», 62-б.) деген жолдардағы зат есімнен жасалған *аттылы* және *қамыты* метафоралары — осындай ауыспалы мағынадағы сөздер. Қолдануда тура мағыналы сөзге қарағанда метафора көркем сурет, образды өрнек, орамды ой беруге икемді, өткірірек келеді. Осы сөйлемдегі метафоралы сөздердің орнына тура мағынасы қойылса, онда сөйлемнің көркемдігі төмендер еді.

Заттардың (құбылыстың) ішкі сыры мен сыртқы көрінісін, сыр сипатын оқырманның көз алдына елестететіндей етіп кескінін келтіріп, нақыштан беруде А.Сейдімбеков метафораны ұтымды қолданады: *Әкеңнің азу тісін ақситып жүріп жиган аз дәулетін тиянақтай білмесең, ертең-ақ шолтаң етіп түбі көрініп қалмай ма, — деп емеурін білдірген* («Аққыз», 62-б.).

«Метафора ауыстыру — екі нәрсені, құбылысты ауыстыру және таныстырып жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі. Ал метафораның алғашқы анықтамасы мен қызметін ұлы ойшыл Аристотель анықтап берген. Яғни мағыналық үйлесім қалыптастырудағы метафораның маңызды сипаттары — оның субъективтілігі мен ұғым тудыру қасиеті екендігін атап көрсетеді. Дүниені, болмысты танудың көзі — метафора. Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым. Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың басқа бір заттың не құбылыстың атауы мен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады» [14].

Сонымен қатар когнитивтік бағытта метафора концепт тудыру құралы ретінде қарастырылуда. Зерттеушілер метафораның когнитивтік бағыттағы, яғни, таным нәтижесін беру құралы екендігі туралы мынадай қызметтерін атап көрсетеді:

– **болмыстағы бар заттармен теңестіру, ұқсату арқылы затқа атау беруі.** Метафораның осы қызметі жазушылар шығармаларында мынадай мысалдар арқылы көрініс табады: *Айналамыздың бәрінде уыз мұнар кілкейді* («Қайдасың, қасқа құлыным», 100-б.). *Тегі, шытынаған қызылшұнақ аяз олардың да тұмсығын қарып, сайлы, талды ықтасындарға қуған болуы керек* («Тіршілік», 289-б.). Үзінділердегі *уыз мұнар, қызылшұнақ* сөздері болмыстағы бар заттар, қаламгерлер *қызылшұнақ /шытынаған аяз/* сөзін аязбен тіркестертіріп, жаңа мағыналы образды сөз жасаған. Метафораның шектес емес ұғымдардың қасиеттері жаңа мағыналы сөздер жасауға, сол арқылы сөздік қорымызды байытуға өзіндік атсалысатындығын аңғаруымызға болады. Метафора танымының жемісі екендігіне осы сияқты мысалдар дәлел бола алады;

– **абстрактілі мағынаны білдіретін жаңа ұғымдарды қалыптастырады.** Мұндай метафоралар ғылымда концептуалды метафора деп аталады. Зерттеуші Д.Әлкебаеваның пікірінше, концептуалды метафора «өзінің бейнелілігін сақтай отырып, жаңа лексикалық мағынаға ие бола алатын сөздер тобы» [15].

Жазушылар шығармаларында осы сынды метафоралар да өзіндік қолданыс тапқан. Мысалы: *Біз Әулікөлді жағалай жүріп, арғы бетке құлағанда, менің оқу мүжіп, ақ жемін шығарып тастаған миым жаңа бір қуатты нұрға шомылғандай, баяғыша, елдегіше жұмыс істей бастаған еді* («Қайдасың, қасқа құлыным», 84-б.). *Үйден шыққалы ешқайсымыз тіс жарып үндегеніміз жоқ, тек астымыздағы аттардың деміккен танау пырылы мен тағалы тұяқтың тасқа шақ-шұқ тиісі гана осы жүрістің өсекшісіндей маңайға дабырлайды* («Қайдасың, қасқа құлыным», 115-б.). *Әйнектері де дағарадай-дағарадай, көзіммен өлішеп жібердім* («Әжем мен Емші және Дәрігер», 290-б.). *Осы асықпауымның ар жағынан ындыны құрыған құмарлық, бұйыртса енді қашпайтынына көзі жеткендіктен туындап жатқан қасақана жайбарақаттық байқалады* («Тіршілік», 339-б.).

Оқу мүжіп, кірпігі құлап, көзімен жер шұқуы, көзімен өлшеуі, тіс жармауы, көзінің жеткендігі деген метафоралар — абстрактілі мағынаны білдіретін жаңа сөздер;

– **метафораның бағалауыш бейне тудыру қасиеті, бағаның кейіптелуі.** Метафораның бағалауыштық мәнге ие болып, жаңа мағына тудыру қасиеті жазушылардың шығармаларында да кездеседі. Бейнелі сөздердің қаламгер туындыларында көбіне кейіпкерлер сөзінде орын алуына байланысты, құбылыстар мен заттардың бағалары, олардың бағалауыштық қасиеттері оқырман танымы нәтижесінде көрінеді.

Мүмкін жарты ғасыр саз балшықтай иленіп, санасын сасытып келген сары уайым, баяғы дәуренін, он мың жылқылы болыс болған заманын, көкसेген көңіл шынымен-ақ алдаланғаны ма екен («Қайдасың, қасқа құлыным», 109-б.). *Тірі болсақ, бір жерде кездесерміз, кездеспесек сырттыңнан тілеулес боп жүрермін, маңдайыңнан соры арылмаған бейшара* («Сүйекші», 254-б.). *Жұрттың бәрі қу боп кеткен бе, шаруақор пысық боп кеткен бе, әлде өзгелер ақылынан ақыл қосып, жалғыз бұл гана шапанының етегі дәлектен мағынасыз тіршіліктің соңына ессіз түскен бе, «осы көкнәр ішуші еді ғой» деп үмітпен барған көз таныстарының бірде-бірі ол пәтшаһарды әлдеқашан ұмытқан боп шықты* («Тіршілік», 337-б.). *Бал-бұл жанған өңінде үміт қуанышы көп тәтті сезімнің лебі есіп, аялы жанарына уайым ұялап, көпке дейін қиял құшағында отырды* («Қыз ұзатқан», 54-б.). **Сары уайым, өзегінді тырналап, маңдайыңнан соры арылмаған, тіршіліктің соңына, үміт қуанышы, уайым ұялап, ит пәледен сияқты метафоралар бағалауыш, бейне тудырушы жаңа сөздер;**

– **метафораның индивидуальды-авторлық дүниетануды, көркем сөз атрибуты екендігін жазушы шығармалары арқылы дәлелдуге болады.** Мен болсам, мынау-іштей егесіп, сырттай ұғыспаймын деп, көзім көр, көңілім жер болып, қақпанға түскен арландай арсыл-гүрсіл жатқаным («Қайдасың, қасқа құлыным», 112-б.). *«Көзін шел басыпты», — деген сөзіне алғашқыда жүрегім мұздап есімнен кетпей жүруші еді, кейінгі кезде оны ұмытып, көз ауруға әбден етім өліп алды* («Әжем мен Емші және Дәрігер», 346-б.). *Көмейге сөз тұншығып, кеседі шай суып қалды* («Тіршілік», 346-б.).

Бұл мысалдардағы **көзім көр, көңілім жер болып, жүрегім мұздап, етім өліп, сөз тұншығып** сынды метафоралар — оқырман сезіміне бірден әсер ететін, экспрессивті-эмоционалды мәні жоғары метафоралар.

Метафора — көркем шығармаларда ойды астарлы түрде, әсірелеп жеткізу үшін, сонымен қатар шығарманың көркемділігін, бейнелілігін арттыру үшін қолданылатын әдебиеттегі тілдік құбылыс. Ол

кандай да туындының мағыналық нақышының қасиетін, эстетикалық күшін арттырады. Метафораны ойлы, тәрбиелік мәні бар, жалпы өлең не прозалық туынды баламасындағы кез келген шығармадан кездестіруге болады. Әдебиетте көркемдеуіш құрал деген атау алған бұл құбылысқа берілген анықтамалар өте көп. Мысалы, «Метафора белгілі бір ұқсастықтарына қарай екі я одан да көп зат немесе құбылыстың бір атаумен аталуы. Бұл жерде ұқсастық дегеннің ұғымы кең: заттар мен құбылыстар түр-түсі жағынан әр түрлі болып келуі мүмкін: бір атаумен аталатын зат немесе құбылыстың бірі өмірде бар, нақты, ақиқат болуы, ал дәл сол атаумен беріліп, белгілі бір заттың өзі нақты болмауы мүмкін. Бірақ екеуіне де ортақ жайт — жалпы бір ұқсастық атаулы» [3; 144].

«Метафора — троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы».

«Метафора — көркем шығармадағы сөздерге қарағанда сапалы түр-бояу, бедерге тән тәсіл болғандықтан, өз сөз зергерлерінің қолтаңбасын анықтайтын тілдік өрнек. Тілде сөз метафорамен түрленіп өңделеді, ажарланып бейнелі құралға айналып отырады. Кез келген шығармада метафораның екі түрі кездеседі: бүкіл халыққа түсінікті тұрақты ауыс мағынасындағы дәстүрлі қолданылып келе жатқан метафоралар және әлі халықтық сипат алмаған, жеке автордың тілдік қызметінде өзі шығарып қолданылатын метафоралар» [16].

«Тіршілік» повесінде адамның көңіл-күйін, табиғаттың көрінісін сипаттайтын метафоралар өте жиі кездеседі.

Қырсығына алса айлап соғатын Арыстанды-Қарабастың долы желі бүгін үшінші күн толастамай қақап тұр. Кейде ол наурызда басталып, сәуірде бір-ақ тыншу табады. Жер қарайып, ұт кірген соң-ақ қыбыр-қыбыр етіп жапатармағай көктемгі егіс қамына кіріскен барша жұрттың апишысы бидайдай қуырылып, тоқшылықта ұмытқан жаратушыны күн сайын мың мәртебе еске алып, бұл қырсықтың көпке созылмай тез бітуін тілейді... («Тіршілік», 314-б.).

Повесть осындай көрініспен басталады. Мұнда жазушы табиғат пен адамзаттың ара-қатынасын, адамдардың табиғатқа бағыныштылығын жақсы бейнелейді. Әуелде табиғат көрінісін суреттей келе, одан халықтың күйбің тіршілігіне ауысады. Бұл үзінді де метафора, теңеу, эпитеттер де табылады. **Айлап соғатын, үшінші күн толастамай қақап тұрған долы жел, өзегінді тырналар мазасыз шуыл** табиғат-ананың адамға ырық бермес долы күшін әсірелей, барынша жандандыра суреттейді. Арыстанды-Қарабастың суық желі **етегін жұлқып, омырауын ашқанына** да қарамай ентелеп, асығыс жүріп келе жатып ол өзінің дәл қазіргі мақсатсыз сарсылына, мағынасыз тіршілігіне ой жүгіртіп: «Рас-ау, мұным не осы?» деп өзіне-өзі сауал тастамайды, құдайға шүкір құмар кешіп отырған әлі таныстарының парасатты, тоқмейіл күйлерін өзінің кезбе халімен салыстырмайды да («Тіршілік», 315-б.). Сөйлемде желге тірі жанның қасиетін, әрекетін теңестіріп қойса, келесі мысалда табиғат емес адам баласының белгісіз, тылсым жан дүниесіндегі ауа райын оқырманына былайша жеткізеді:

Ашу-ызасы мен күйігі әлі бұрқырап, кеудесін көрікке қызған темірдей қарып бара жатса да, сол күйінішімен араласып мына дәрменсіз, момын кемпіріне жүрек түбінен бір жанашыр сезім шақпақ тастың ұшқынындай жылт ете қалды («Тіршілік», 341-б.). Автор Молдарәсілдің бойын ашу кернеп тұрған сол сәттегі көңіл-күйін сипаттауда шебер, ұтымды тәсіл — метафораны қолданған. Себебі ол кейіпкерінің жан дүниесін дөп басып айтып, психологиялық, эмоциялық жақтарын да айқын көрсетеді. *Манадан бері қарқ-қарқ күлкіге қамшы боп жамбас соғып жатқан барша алақан сақал біткенді уыстап, бір сәтке тыныштала қалды.*

Д.Исабеков синеқдоха (*жамбас соғып жатқан, сақал уыстап тыныштала қалған алақан*) арқылы бай не айтса, соны құптап үйреніп қалған көп жағымпаздарды алақанға балап шебер суреттейді.

... Молдарәсілдің де «үйленсем» деген сабау ұшындағы түбіттей желбіреген нәзік үміті жоқшылық тұтқыны боп кеудесінде талай жыл булығып, бүгін гана сыртқа жасқана сығалап еді, мына шалдардың қуаныш емес қайғылы хабар естігендей бастары кеуделеріне құлап, сырқаттай ыңыраңа қалулары оның жүрегін қоян тепкендей дір еткізіп, көкірегін удай ашытты («Тіршілік», 346-б.). Түрлі теңеулермен астарлана құралған бұл сөйлем авторлық метафораға негізделген. Жігіттің үміті кеудеде тұтқын болып жатуы, оның жасқана сығалауы, шалдардан адамгершілік қасиет көре алмағандығы көкірегін удай ашытуы оның бір ғана сабау ұшында желбіреген түбіттей нәзік үмітін бейнелеу, суреттеу үшін құрылған көрініс секілді.

Қыздың әке-шешесі бетімен жер басып, дәл бүгін өлік шығарғандай үнсіз отыр («Тіршілік», 351-б.). Әдетте, фразеологиялық сөздіктерде *бетіне шіркеу түсті, бетіне күйе жағылды, бетін*

айдай қылды — ұятқа қалды, масқарасы шықты, қарабет болды; *бетінің боздағы шықты* — қатты тоңды; *бетінен алды* — көңілін қалдырды, қарсы келді деген мағыналарда дәстүрлі метафоралық тіркес болып қолданылса, жоғарыдағы сөйлемдегі *бетімен жер басты* тіркесі үнсіз, қайғы жамылып, төмен қарап отырды деген жаңа мағынада қолданылып тұр. «Автордың сөз ауыстыру, «метафораны жаңарту» байырғы дәстүрдің түрлерінен бөлек каналдарын табу мәнері тілдің стилистикалық ресурстарының қайнар көзі болып табылады» [17].

Яғни бұл жерде жазушы дәстүрлігін алмастырып, авторлық метафора жасады десе болады.

– **дәстүрлі метафора өз орнымен, өзгермей қолданылады.**

Қызымыз қашты; бетімізге салық екені рас, бірақ жат босағаны аттатпай жолдан қайырды, онымыз әбүйір («Тіршілік», 330-б.). Бұл тіркес *бетіне күйе жағылды*, немесе *бетіне кіреуке болды* деген тіркестермен синонимдес, мағыналас. Яғни ұятқа қалдырды, намысқа тиді дегенді білдіретін тіркес.

Тіршіліктің әр күнге бөлінген ыстық-суығы мен ауыртпалығы қаниа салмақты болса да, сол ауыртпалық жүрегін қаниа тырмалап, көзін жас буса да ол меңіреу үйіне сүйретіліп кіріп, беймаза түнді жастық құшақтап өткізген соң-ақ көкірегіндегі кірбің сібірлеп атқан таңдай бірте-бірте сейіліп, орнынан тұрғанда бәрін ұмытушы еді, бірақ дәл осы жолғы қалжыңға қайып тігілген кемісту мен қорлық жілік басына үймелеген сарысудай ертеңгілік көзін ашқанда да көңілінен кетпей кіркілдеп тұрып алды. Оянған бетте аяққа мінген қанға сіңді қасиетін бүгін ұмытып, кірпігін бағана ашса да көрпесіне көміліп әлі жатыр. Қарақшылар сабап кеткен айдаушыдай бойы дел-сал («Тіршілік», 330-б.). Өзіне жақын дос, жанашыр ағайын-бауыр деп есептеп жүрген адамдарынан есіткен ащы мысқылдардан соң Молдарәсілдің күйі осылай суреттеледі. Бұл үзіндіде бір сөз артық не кем қолданылмаған. Жалпы, адамның көңіл-күйі — кейде өзге түгіл өзін де толық сипаттап бере алмайтын ғажайып құбылыс. Ал мына үзіндіден автордың кейіпкер көңілінің түкпірінде қандай сезім тығылып жатқанын дөп басып айтып, шебер сипаттап бергендігінен оның өзі де сол кейіпте болып, сондай сезімді бастан кешіргенін байқаймыз. *Сол ауыртпалық жүрегін қаниа тырмалап, көзін жас буса да...* Қай заманда болсын кімнің басына түссе де әр түрлі аталып, бір мағына беретін, дәл солай әуре-сарсаңға салатын, тағдырдың адамға тарту еткен осындай «сыйлығын» қайғы-қасірет, жоқшылық, қорлық-зорлық т.б. толып жатқан синонимдермен алмастыруға болады. Бұл тіркесте нақты *ауыртпалық* деп аталған сөз зұлымдық бейнесіндегі бір тірі күштің адам жүрегін тырнап тұрғандығы байқалады.

Сояу-сояу қозапаяның сұйық жалыны дүрілдете сорған суық желдің жемі боп қара қазанның түбін жалап қана өтіп жатыр («Тіршілік», 332-б.). «Дәулетбайдың қызы қашып кетіпті» деген хабар күйген жүннің иісіндей төңірекке тез тарап, қойнау-қойнауға керенау жатқан жалқау елді бір сергітіп өтті. Тосын хабар қайдан шығар екен деп бір құлағын желге түріп жүретін әңгімешіл әйелдер осы төрт ауыз сөзді мың құбылтып бір тәуліктің ішінде екі тәулік тыңдасаң жалықпайтын сан түрлі хикаялар тугызды.

Метафора көбіне теңеумен астасып жатады. Жоғарыда келтірілген мысалдар — соның дәлелі. Алғашқы сөйлемде *қазанның түбін жалап* жатқан жалынды астарлап, суық желдің жеміне теңесе, кейінгісінде *хабардың тез таралуын күйген жүннің иісіне ұқсатады*. Ал бұл абзацта автор адамның қырық түрлі қырының тағы біреуі — әйелдердің өсекқұмар, сөзуар жағымсыз жағын бейнелейді. Олардың қылықтарын *құлағын желге түріп жүретін әңгімешіл әйелдер* деп дөп басып, әрі авторлық метафора жасайды. Дәулетбайдың шаңырағы омырылып ортасына түскен кез әйелдер үшін әңгіме құраудың жақсы сылтауы болды. Сол әңгіменің әрбірін, әр сөзін беруі, бергеннің өзінде нақ бір келіншектің аузынан шыққан сөздерді тізіп жазғандай сенімді, «өсек жанрына» келтіре отырып, баяндағаны тіпті таң қалдырады. Бұл үзінді әйел адамдарды сынаған болса, төмендегі мысал, керісінше, ер адамдарды, оның ішінде дәулеті тасқан байлардың ашуланшақ мінездерін көрсетеді:

«Он бесінде отау иесі» дегенді қанына бек сіңіріп басқа уәжге құлақ аспай үйренген кеудесіне нан пісіретін шырт етпе қазақтар Дәулетбайдың: «Қызым әлі жас, он сегізге толмай күйеуге бере алмаймын», — деген жауабын қорлады, менсінбедіге жорып қасқыр ішіктерін жүре кийіп, томсырайып аттанған. Кейбіреулері көрінеу көзге жөнсіз жанжал шығарып, өзінен басқа дәулетті құда таба алмайтындықтарын айтып, төсін қызарғаниша соғып, насыбайларын ер үстінде қақшып атып, атына кесірлене қамшы басқан («Тіршілік», 334-б.). Шын мәнінде, көптеген шығармаларда бейнеленетін сол қысыр замандағы қазақтың қыңыр, айтқанынан қайтпайтын, озбыр, кейде зұлым байлары үнемі өз дегендерін істететін. Ал терезесі өздерімен тең Дәулетбай секілді байға тістері батпағандықтан, *төсін қызарғаниша соғып, кеуделерінде нан піспегенде қайтсін.*

Сонымен қатар мұнда белгілі бір күйде тұрған адамның бет-ажары, іс-әрекеті де метафора арқылы беріліп тұр. Мысалы:

Қыздың ағасы көзі ұясынан шығып, аузын ашқан бойы сілейіп қатты да қалды. Жирен жүзі отқа түскен ақ терідей қарайып, жылқы еріні жыбыр-жыбыр етті де, қолындағы қамшысын көтеріп, «о, шұбар жылан!» деп қарындасына тап берді. Осы кезде қыздың анасы құстай ұшып кеп қызы мен қамшысының ортасына тұра қалды («Тіршілік», 344-б.).

Қызын көргенде шешесі өзін-өзі ұстай алмай, «ботақаным-м» — деп тұрмақ боп ұмтыла беріп еді, күйеуі оған жеп жіберердей оқты көзімен ата қарап: «Отыр омалып!» дегенде зәрлі дауыс оны төбесінен басып, бөстегіне қайтадан сылқ еткізді. Оның аналық жүрегінің суға түскен кесектей езіліп, бауыры бордай үгітіліп бара жатқанын ешкім елеген жоқ, елеген сыңай да танытпады, бәрінің баққаны Дәулетбайдың аузы. Ол да ұзақ тостырған жоқ, қалың қабағын бір-екі рет түйістіріп алды да, қызына бір қарап қойды... («Тіршілік», 343-б.).

Қорыта келгенде, прозадағы тұтас көркем ойдың жасалып шығуын, З.Қабдоловтың сөзімен айтқанда, «мидың мың градустық домнасында құрыштай қорытылып шыққан сөздердің» үйлесімділікпен беретін ерекше әсері деп танымыз [2; 196].

Прозадағы әрбір сөз — көркем сөз, ал әрбір көркем сөз — көрікті ойдың көрінісі. Жазушылар шығарманы көркем түрде оқырманға жеткізу үшін метафораларды шеберлікпен қолданады. Қаламгерлер тіліндегі метафоралар көркемдігімен, бейнелілігімен, терең мазмұнымен ерекшеленеді. Көпшілікке таныс сөздер мен сөз тіркестерін өзге қырынан танытып, сөздерді ажарлып айшықтауда авторлар талғампаздық танытады. Автор қолданысындағы метафоралар тосындығымен, жаңалығымен қатар, бейнелілігімен ерекшеленеді.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан метафораның көркем шығарма тілінде қаншалықты маңызды рөл атқаратыны анықталды. Ана тіліміздің дамуы, толысуы тіл қорымыздағы сөз санын молайтумен ғана емес, бұрыннан бар сөздердің мағынасын, мәндік иірімдерін кеңейту арқылы да байытыны белгілі. Бұл салада метафораның да үлесі зор. Оның өзі тілдің көркемдігін, әсерлілігін арттыра түседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұмалиев Қ.Ж. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. — 2-т. — Алматы: Қазақстан көркем-әдебиет баспасы, 1960.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. — Алматы, 1983.
- 3 Әдебиеттану терминдер сөздігі. — Алматы: Ана тілі, 1999. — 227 б.
- 4 Сүлейменова Э., Мадиева. Г. т.б. Тіл білімі сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1988. — 220-б.
- 5 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. — Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. — 124-б.
- 6 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. — Алматы, 1991. — 259-б.
- 7 Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. — Алматы, 1966. — 205 б.
- 8 Аханов А. Тіл білімінің негіздері. — Алматы, 2002. — 158-б.
- 9 Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: Филол. ғыл. д-ры ...дис. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2002. — 255-б.
- 10 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 63-б.
- 11 Қоңыров Т. Қазақ тенеулері. — Астана, 2005. — 119-б.
- 12 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2002. — 22-б.
- 13 Зайсанбаева Г. Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі: Филол. ғыл. канд. ... автореф. — Алматы, 2002. — 24-б.
- 14 Серғалиев М. Стилистика негіздері. — Алматы, 2006. — 141-б.
- 15 Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. Монография. — Алматы, 2005. — 116-б.
- 16 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті мәселелері және Абай поэзиясының тілі. — Алматы, 1960. — 78-б.
- 17 Саткенова Ж.Б. Б.Соқпақбаев шығармаларындағы метафораның танымдық сипаты / ҚазҰУ хабаршысы. Филол. сер. — 2005. — № 4. — 95-б.

Ш.Мажитаева, Н.Ныгметова, Г.Хамзина, Г.Бодык

Стилистическая функция метафор в художественном произведении

Статья посвящена стилистическим функциям одного из тропов — метафоры, часто используемой в художественной литературе, в том числе в прозаических произведениях. Авторами подробно охарактеризованы способы образования метафор и их виды. Приведены различные определения метафоры в лингвистике и литературоведении. Систематизированы и проанализированы метафорические употребления, собранные из художественного текста. На материале художественных произведений авторами доказано, что метафоры выполняют важную стилистическую функцию в языке художественного текста.

Sh.Mazhitaeva, N.Nygmetova, G.Hamzina, G.Bodyk

Stylistic function of metaphors in a work of art

Article is devoted to stylistic functions of one of ladders — the metaphor which is often used in fiction, including in prosaic works. Authors in detail characterize ways of formation of metaphors and their types. Give various definitions of a metaphor in linguistics and literary criticism. In article the metaphorical uses are systematized and analyzed, which are collected from the art text. On a material of works of art authors prove that metaphors carry out important stylistic function in language of the art text.

References

- 1 Zhumaliyev K.Zh. *Questions of history of the Kazakh literature and language of works of Abay*, 2-vol., Almaty: Kazakhstan publ. house of fiction, 1960, p. 364.
- 2 Kabdolov Z. // *Word art*, Almaty, 1983.
- 3 Dictionary of literary terms, Almaty: Ana tili, 1999, 227 p.
- 4 Suleymenova E., Madiyeva G. etc. *Dictionary of linguistic terms.*, Almaty: Gylym, 1988, p. 220.
- 5 Salkynbay A., Abakan E. *Lingvistichesky explanatory dictionary*, Almaty: Sozdik-Dictionary, 1998, p. 124.
- 6 Balakayev M. *Kazakhsky literary language*, Almaty, 1991, p. 259.
- 7 Hasanov B. *The metaphorical uses in the Kazakh language*, Almaty, 1966, 205 p.
- 8 Akhanov A. *Fundamentals of linguistics*, Almaty, 2002, p. 158.
- 9 Kasym B. *Theoretical bases of difficult names in kazakh language*: Dis. ...dok. Phil. sciences, Almaty: Kazakh university publ., 2002, p. 255.
- 10 Iskakov A. *Modern Kazakh language*, Almaty: Ana tili, 1991, p. 63.
- 11 Konyrov T. *Kazakh comparisons*, Astana, 2005, p. 119.
- 12 Sybanbayeva A. *Language nature of metaphors and conceptual metaphors*, Almaty: Kazakh university publ., 2002, p. 22.
- 13 Zaysanbayeva G. *Cognitive aspect of metaphorical names: thesis abstract*, Almaty, 2002, p. 24.
- 14 Sergaliyev M. *Fundamentals of stylistics*, Almaty, 2006, p. 141.
- 15 Alkebayeva D. *Pragmatika of stylistics of the Kazakh language: Mongrafiya*, Almaty, 2005, p. 116.
- 16 Zhumaliyev K. *Questions of history of the Kazakh literature and language of works of Abay*, Almaty, 1960, p. 78.
- 17 Satkenova Zh.B. *Bull. of the Kazakh national university, Philology ser.*, 4, 2005, p. 95.